

Makulski, Krzysztof

"Kurpie. Puszcza Zielona. T. 1-2", Wrocław 1962-1964 : [recenzja]

Rocznik Mazowiecki 1, 380-385

1967

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

również jednostronnie, może i powinna służyć jako kartoteka z odpowiednio wybranymi pozycjami regionalnymi. Bogactwo zgromadzonego już materiału stanowić będzie o wartości Bibliografii.

Cz. Gutry

Kurpie. Puszcza Zielona. T. I Wrocław 1962; T. II Wrocław 1964.

W badaniach związanych z Tysiącleciem istnienia Polski uczestniczą nie tylko archeolodzy. Niemalże wkład w te badania wnieśli również i etnografowie, którzy, badając zagadnienia kultury ludowej, muszą wielokrotnie zagłębiać się w przeszłość historyczną tej kultury. Jej korzenie bowiem sięgają niekiedy najodleglejszych czasów. Dopiero wspólny wysiłek archeologów, historyków i etnografów przynieść może w efekcie prawidłowe odtworzenie przeszłości naszego kraju i podstawowych warstw jego ludności. Rozumiejąc ten imperatyw badawczy, etnografowie polscy podjęli szereg badań terenowych, które cechuje nie tylko nowatorstwo w dziedzinie techniki prowadzenia badań, lecz przede wszystkim pogłębione spojrzenie na proces formowania się kultury narodowej.

Rozpoczynając pracę nad próbą naszkicowania współczesnego obrazu etnograficznego Polski, badacze nasi stanęli przed zasadniczym pytaniem — według jakich norm i kryteriów należałoby dokonać klasyfikacji poszczególnych grup etnicznych składających się na całość ludności naszego kraju. Wziąwszy jednakże pod uwagę tradycyjne związki etnografii polskiej z historią oraz z zasadniczymi kierunkami metodologicznymi panującymi w naszych naukach społecznych, a zwracającymi szczególną uwagę na powiązanie teraźniejszości z jej historycznym podłożem, postanowiono rozwiązać tę kwestię poprzez uchwycenie pewnych terytorialnych modeli kulturowych, które potocznie nazwano regionalnymi. Dzięki takiemu podejściu do tej podstawowej kwestii, podejściu, które ma zresztą bogatą tradycję w naszej etnografii, zaczęto kłaść szczególnie nacisk na badania pewnych zespołów terytorialnych, mających cechy oryginalnej odrębności, która kształtowała się w ciągu wielu niekiedy wieków.

Na jedno z czołowych miejsc, ze względu na swoją zwartość i tradycyjną wprost specyfikę, wysuwa się region kurpiowski, wchodzący w skład większego zespołu terytorialno-historycznego, jakim jest Mazowsze. Badania etnograficzne nad Kurpiami mają już swoją kilkudziesięcioletnią przeszłość, jednakże pierwszą zakrojoną na wielką skalę próbę metodycznego poznania ich etnograficznego charakteru podjął dopiero Zakład Etnografii Polski Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, realizując w ten sposób postulat wysuwany już znacznie wcześniej, bo w okresie międzywojennym. O powstaniu idei badań nad Kurpiowszczyzną i historii tych przedsięwzięć pisze zarówno Witold Dynowski w słowie wstępnym do tomu pierwszego, w którym, szkicując ogólną sytuację współczesnej etnografii polskiej na tle obecnych kierunków metodologicznych, panujących w etnografii światowej, podkreślił specyfikę badań kurpiowskich, jak też i Anna Kutrzeba-Pojnarowa, obecny kierownik Zakładu Etnografii Polskiej w Warszawie i redaktor obu omawianych tomów. Kilkuosobowy zespół etnografów i socjologów tego zakładu w ciągu ponad dziesięciu lat zebrał przebogate materiały źródłowe, które stały się podstawą do opracowania zasadniczej publikacji na temat tego regionu. Pierwsze dwa tomy tego opracowania wyszły właśnie nakładem Ossolineum we Wrocławiu.

Przystępując do omówienia zawartości tych dwu woluminów, należy podkreślić, że rozpoczynając opracowywanie zgromadzonych materiałów, należało wybrać sposób, według którego można by zgrupować referowaną tematykę. Najpełniejszym sposobem przedstawienia problematyki danego regionu jest próba monograficznego uchwycenia jego cech charakterystycznych, zaznaczających się we wszystkich niemal dziedzinach życia, dlatego tę właśnie metodę przyjęto w omawianej publikacji. Chyba najzwężej określił to Witold Dynowski pisząc, że: „Praca «Kurpie. Puszcza Zielona» jest daleko zaawansowana próbą zgrupowania materiałów dla integralnego spojrzenia na proces formowania się specyfiki układów kulturowych w określonych warunkach bytu i na zmianę tego układu, kiedy warunki te ustają i zaczynają działać inne, nowe” (s. 15).

Jednakże omawiana monografia kurpiowska nie jest bynajmniej powtórzeniem w stosunku do tego regionu innych prób monografii znanych z okresów poprzednich, jako że obejmuje ona zarówno współczesność, jak i czasy międzywojenne oraz przełom XIX i XX w., a więc okres prawie całego wieku. To bardzo trudne przedsięwzięcie metodologiczne, pozwalające na lepsze zrozumienie genezy stosunków współcześnie na terenie Kurpiowszczyzny istniejących, było możliwe jedynie dzięki ścisłej współpracy z przedstawicielami innych dyscyplin, nic więc dziwnego, że wśród autorów obu tomów widzimy nie tylko etnografów, lecz również historyków i socjologów, nie mówiąc już o tym, że w szeregu artykułów uwzględniono bogatą literaturę naukową z zakresu wielu innych dyscyplin (m.in. ekonomii, archeologii itd.). Pisze o tym Anna Kutrzeba-Pojnarowa w artykule otwierającym tom I, a noszącym tytuł „Zagadnienie regionu w etnografii polskiej a współczesne etnograficzne prace terenowe na obszarze północno-wschodniego Mazowsza”. Artykuł ten jest wprowadzeniem, które dzięki nawiązaniu do historii badań nad regionem i skonfrontowaniu jej ze współczesnym stanem badań nad innymi regionami Polski oraz ze stanem podobnych badań prowadzonych poza Polską pozwala czytelnikowi zdać sobie sprawę z trudności podjętego zadania i z jego metodologicznego nowatorstwa. Jest on również kluczem, który pomaga zrozumieć układ całego tomu i jego miejsce w całości publikacji, która ma się składać z kilku przeciw tomów.

Skoro, jak to już wspomniano, „Kurpie. Puszcza Zielona” mają być monografią regionu, więc nic dziwnego, że otwarto je analizą i podsumowaniem dotychczasowych badań nad terenami byłej Puszczy Zielonej, zaznaczając w ten sposób fakt, że w omawianym opracowaniu korzystano nie tylko z własnych badań terenowych, lecz też zyskano wiele dzięki sumiennemu zebraniu wszelkich wiadomości zawartych w dotychczasowych publikacjach dotyczących Kurpiów, których, jak wynika z bibliograficznego zestawienia tych prac, dokonanego przez Janinę Rudnicką i Lili Marię Szwegrub (zamykającego tom pierwszy), było dosyć sporo. W jaki sposób na ich podstawie odtworzyć można obraz kształtowania się osadnictwa i odrębności kulturalnej regionu, świadczy otwierający część historyczną tomu artykuł Jerzego Damrosza „Zainteresowania etnograficzne terenem kurpiowskiej Puszczy Zielonej na tle historii regionu do czasów uwłaszczenia”. W historii tych badań szczególną rolę odegrały prace Ludwika Krzywickiego i Karola Potkańskiego, którzy zwrócili uwagę na znaczenie faktu rodzenia się specyfiki regionu kurpiowskiego na podłożu gospodarki puszczańskiej, opierającej się na eksploatacji bogactw lasu, a potem na wydartej lasowi ziemi. Ponieważ prace obu uczonych stały się z biegiem czasu podstawą do budowania pewnych teorii rozwoju omawianego regionu, więc też analizie ich prac poświęcono specjalny artykuł. Mowa tu o pracy Marii Dembińskiej „Karol Potkański jako historyk pierwotnego osadnictwa na tle

badań Puszczy Kurpiowskiej” oraz o pracy Konstantego Judenki „Ludwik Krzywicki jako badacz Kurpiowszczyzny”.

Osobne miejsce w pierwszym tomie zajmuje ciekawy przyczynek Bohdana Baranowskiego, zatytułowany „Zachodnia Kurpiowszczyzna w początkach XIX wieku”, w którym autor na podstawie źródeł historycznych zachowanych w archiwach odtwarza obraz ekonomiki tej części regionu w jednym z najciekawszych okresów historycznych Kurpiowszczyzny. Jest to najlepszy przykład tego, jak wielką korzyść przynieść mogą etnografom-terenowcom studia oparte wyłącznie na źródłach archiwalnych. Nie ulega wątpliwości, że przyszłe lata przyniosą jeszcze zapewne wiele podobnych prac.

Po tym wstępie historycznym, który osadza współczesność kurpiowską w realiach genetycznych, znajdujemy pierwsze artykuły dotyczące obecnego stanu kultury ludowej tego regionu. W każdym z tych artykułów nie brak i omówienia okresów wcześniejszych, sięgających czasów uwłaszczenia, a to ze względu na przełomowość tej daty i na fakt, że już wtedy zaczęły się formować przesłanki ekonomiczne, które stały się podstawą do rozwoju tej formy kultury, jaką dziś na terenach tych znajdujemy.

Analizę kultury materialnej, bo od niej zaczęto charakterystykę współczesnej Kurpiowszczyzny, otwiera artykuł Jacka Olędzkiego poświęcony rybołówstwu w przekroju historycznym obejmującym czasy od końca XIX do połowy XX wieku. Na 133 stronach znajdujemy tu wszechstronne omówienie zarówno warunków naturalnych, na podłożu których rozwijała się ta gałąź gospodarki kurpiowskiej, jak również opis technik i narzędzi, jakimi się w czasie połowów posługiwano. Obok innych zagadnień autor naświetlił też zagadnienia magii wiążące się z tym zajęciem, cytując liczne wypowiedzi informatorów, których spis znajdujemy w zakończeniu artykułu. W konkluzji autor słusznie podkreśla, że „W wyniku przedstawionych materiałów rysuje się obraz rybołówstwa Puszczy Zielonej w okresie od końca XIX wieku do II wojny światowej, jako dużej wagi zajęcia w tradycyjnej gospodarce ludowej tych terenów, najważniejszego po rolnictwie i hodowli bydła”.

Z kolei zapoznajemy się z drugim ważnym działem gospodarki kurpiowskiej, jakim zawsze była i jest hodowla bydła. Opracowała go Maria Biernacka w artykule pt. „Kurpiowska gospodarka hodowlana”. Już pierwsze słowa autorki wskazują na szczególnie silny rozwój hodowli na Kurpiowszczyźnie ze względu na to, że tereny te tworzą zwarty rejon łąkowo-pastwiskowy. Nic więc dziwnego, że rolnictwo kurpiowskie było integralnie związane z hodowlą. Maria Biernacka udowadnia to powiązanie poprzez analizę struktury ekonomiki tych terenów w poszczególnych okresach historycznych, przytaczając wiele interesujących danych statystycznych. O wszechstronnym ujęciu zagadnienia hodowli świadczy to, że autorka dołączyła do omawianego artykułu szereg materiałów folklorystycznych oraz wiele opisów wierzeń i zwyczajów łączących się ze zwierzętami hodowanymi. Całość zamyka kwestionariusz, którego używała Maria Biernacka w czasie swoich badań nad hodowlą na Kurpiowszczyźnie, oraz kilka map pozwalających na odtworzenie pewnych przestrzennych zasięgów występowania hodowli.

Ostatnim artykułem I omawianego tomu jest artykuł Anny Szyfer „Materiały do językowego zróżnicowania terenu kurpiowskiej Puszczy Zielonej”, w którym po uwagach wstępnych i wiadomościach dotyczących założeń i techniki prac badawczych znajdziemy szerokie omówienie podstawowego zasobu słownictwa i jego zróżnicowania, jak również analizę materiału toponomastycznego. Jak twierdzi

autorka: „Badania dialektologiczne otwierają zupełnie nowe perspektywy badawcze i rzucają bogate światło na przeszłość populacji mówiącej dialektem. Pozwalają one zrekonstruować kierunek jej ekspansji terytorialnej i nakreślić jej granice etniczne” (s. 491). Artykuł Anny Szyfer udowadnia to właśnie na podstawie materiałów kurpiowskich.

Zastanawiając się nad tym, jak by scharakteryzować całość I tomu „Kurpiów”, łatwo dojść do wniosku, że poświęcony on został przede wszystkim historii regionu i historii badań nad Kurpiowszczyzną. W ten sposób już w pierwszym tomie uformowana została baza historyczna do rozwijania syntez późniejszego rozwoju Kurpiów, rozwoju wyrastającego ze specyficznego podłoża geograficznego i kulturowego. Problemowi, czy specyfika tego regionu uległa w późniejszych czasach zatarciu czy też pogłębiła się, poświęcony został następny tom, czyli tom II.

Otwiera go artykuł wstępny redaktora tomu doc. dr Anny Kutrzeby-Pojnarowej pod znamienym tytułem „Przeobrażenia struktury społecznej wsi kurpiowskiej a proces niwelacji tradycyjnej kultury ludowej”. W tym krótkim wprowadzeniu w tematykę znajdujemy zdanie, które najlepiej chyba oddaje założenia tego tomu: „Tom obecny poświęcony tym zagadnieniom gospodarki chłopskiej (z wyłączeniem omówionej poprzednio hodowli), które w różnym stopniu, w okresie objętym naszymi badaniami, stanowiły podstawę utrzymania albo mniej lub więcej stałe źródło zarobku dodatkowego. Odtworzenie najstarszych tradycji tych zajęć i ustalenie ich współzależności, ich zmiennej w czasie roli w budżecie rodziny było właściwym celem naszej pracy” (s. 13).

Na pierwszy plan wysuwają się w tym tomie, ze zrozumiałych względów, problemy związane z podstawową dziś formą zdobywania środków do życia na Kurpiowszczyźnie — rolnictwem. Zanim jednak czytelnik przejdzie do zapoznania się z podstawowymi studiami na ten temat, natrafia na artykuł Krzysztofa Makulskiego poświęcony przemianom struktury społeczno-gospodarczej terenów Puszczy Zielonej w okresie od XV w. do uwłaszczenia. Ten krótki szkic służyć ma za wstęp umożliwiający czytelnikowi osadzenie referowanych w tomie problemów w konkretnych realiach historycznych poprzednich epok. Znaleźć tam można opartą na wcześniejszych pracach różnych autorów próbę periodyzacji rozwoju tego regionu i uchwycenia zmian struktury gospodarczej do czasów wielkiego przewrotu gospodarczego, jakim dla Kurpiów było uwłaszczenie.

Rolnictwu kurpiowskiemu poświęcono dwa zasadnicze artykuły: Zofii Sokolewicz „Chłopska gospodarka rolna terenów dawnej Puszczy Zielonej (w okresie od końca XIX wieku do II wojny światowej)” oraz Danuty Markowskiej i Zofii Sokolewicz „Rolnictwo kurpiowskie na tle struktury społeczno-gospodarczej wsi po II wojnie światowej”. W pierwszym artykule Zofia Sokolewicz zajmuje się charakterystyką tradycyjnego systemu gospodarki chłopskiej opartej na samowystarczalności oraz przemian zachodzących w tym modelu gospodarki w wyniku kapitalizacji wsi. Zmiany te śledzi autorka we wszystkich dziedzinach rolnictwa, zwracając uwagę nie tylko na modernizację narzędzi rolniczych, lecz również na przekształcanie się struktury własności ziemi i spraw układu rodzinnego. Te same zagadnienia, lecz tym razem dla okresu po II wojnie światowej, poruszone zostały w drugim wspomnianym wyżej artykule, w którym najwięcej uwagi poświęcono problemowi rozwoju struktury agrarnej na przestrzeni lat 1950—1962 w trzech wybranych wsiach (traktowanych jako przykłady charakteryzujące stan rzeczy w całym regionie) oraz

problemowi rozwoju dochodów ludności i co za tym idzie — zmian w charakterze gospodarstwa chłopskiego. Na podkreślenie zasługuje fakt, że niniejsza praca oparta została na bogatym materiale zebranym w wyniku przeprowadzenia szeregu ankiet oraz na danych zaczerpniętych ze statystyk GUS. Jak wynika z przedstawionych przez Danutę Markowską i Zofię Sokolewicz materiałów, region kurpiowski zdradza w tej chwili wielkie podobieństwo w dziedzinie rozwoju rolnictwa z zespołem znanym w literaturze współczesnej pod nazwą zespołu środkowowschodniego, mimo że zachował on wiele cech charakteryzujących go w okresie międzywojennym. Nie ulega wątpliwości, że podobnych opracowań dotyczących rolnictwa regionalnego w dotychczasowej literaturze etnograficznej nie znajdujemy wiele, co wskazuje na odkrywczość podobnego potraktowania zagadnienia i tym silniej zaznacza wartość metodologiczną II tomu „Kurpiów”.

Do bardzo ciekawych zaliczyć trzeba również krótki artykuł Marii Biernackiej noszący tytuł „Zróżnicowanie kulturowe a współczesne tendencje rozwoju gospodarczego Kurpiowszczyzny”, w którym autorka sygnalizuje wstępne wyniki badań nad wpływem industrializacji regionu na rozluźnianie się lub rozwój poczucia przynależności do grupy regionalnej. Jak wynika z sugestii Marii Biernackiej, zależy to w dużym stopniu od statusu społecznego jednostki.

W drugiej części tomu zamieszczono dwa artykuły dotyczące niegdyś bardzo dla Kurpiów charakterystycznego zajęcia, jakim była hodowla pszczoł. I tak pierwszy artykuł Romualda Zukowskiego dotyczy dawnego bartnictwa łomżyńskiego, drugi zaś — Jacka Olędzkiego — omawia rozwój pasiecznictwa kurpiowskiego w okresie od końca XIX do połowy XX wieku, a więc w okresie, w którym jego znaczenie zmalało do minimum. Te kilkadziesiąt stron historii bartnictwa kurpiowskiego jest ciekawym przyczynkiem do zanikania pewnych zajęć ludowych wypartych przez rozwój rolnictwa i wprowadzenie racjonalnej gospodarki terenami leśnymi.

Trzecia i ostatnia część II tomu „Kurpiów. Puszczy Zielonej” przynosi ciekawe opracowania na temat jednego z najbardziej podstawowych działów kurpiowskiej kultury materialnej, a mianowicie rzemiosła. Odgrywało ono niegdyś i do dziś jeszcze odgrywa poważną rolę w gospodarce tego regionu. Jednocześnie w tym właśnie dziale działalności produkcyjnej Kurpiów zachowało się najwięcej elementów charakterystycznych tylko dla tego regionu. Stąd wynika wielkie zainteresowanie etnografów dla różnych dziedzin rzemiosła, i to nie tylko dla jego wytworów, lecz również technik i surowców. W kolejnych artykułach omówiono więc tradycyjną obróbkę drzewa (Krystyna Adamus), plecionkarstwo (Wanda Paprocka), tkactwo terenów północnej Kurpiowszczyzny (Barbara Zagórna), kowalstwo, ze szczególnym uwzględnieniem problemu miejsca i roli tego rzemiosła w przeobrażeniach kultury ludowej w okresie od połowy XIX do połowy XX w. (Jacek Olędzki), wreszcie garncarstwo, które bardzo sumiennie opracowała Wanda Paprocka. Trudno na tym miejscu omówić wyniki badawcze, osiągnięte przez autorów tych artykułów, można jednak ogólnie stwierdzić, że oparte one zostały na bogatym materiale zebranym w czasie badań terenowych i uzupełnione danymi zaczerpniętymi z wcześniejszych publikacji na ten temat. Niestety, nie były one liczne, z tym większą więc satysfakcją stwierdzić można, że luka ta w poważnym stopniu została dzięki wspomnianym studiom wypełniona. Nie oznacza to jednak, by problematyka została na tym wyczerpana. Sami autorzy wielokrotnie stwierdzają, że potrzeba będzie jeszcze wielu badań, by odtworzyć pełny obraz rozwoju poszczególnych rzemiosł i scharakteryzować ich rolę w gospodarce kurpiowskiej w różnych okresach historii tego

regionu. Sam fakt, że tom II „Kurpiów” nie jest bynajmniej tomem ostatnim serii, świadczy zresztą o tym, że z każdym rokiem możemy spodziewać się uzupełnień i dodatkowych materiałów.

Jak wynika z omówienia treści obu wydanych już tomów „Kurpiów”, pozostało jeszcze wiele dziedzin życia Kurpiów, które winny być opracowane w latach następnych. Warto więc zasygnalizować, że w tej chwili znajduje się już w druku III tom tego wydawnictwa, obejmujący zagadnienia transportu i komunikacji, rodziny wiejskiej, kultury dnia codziennego, genezy domu mieszkalnego, wnętrza chat kurpiowskich i wiele innych. Całość podsumowana zostanie w artykule Anny Kutrzeby-Pojnarowej zatytułowanym „Kultura materialna a życie rodziny”.

Przedstawiając w niniejszym omówieniu zawartość dotychczasowych tomów monografii kurpiowskiej, umyślnie ograniczyłem się jedynie do zasygnalizowania tematów i sposobów ich ujęć, nie zagłębiając się w zagadnienia merytoryczne. Nie ulega bowiem wątpliwości fakt, że prezentowane materiały wnoszą wiele nowego w dziedzinę nie tylko poznania Kurpiowszczyzny, lecz również w dziedzinę metodologii badań etnograficznych. Sądzę, że właśnie dlatego omawiane tomy zasługują na wnikliwe przeczytanie i konstruktywną dyskusję.

Krzysztof Makulski.

Jan P t a s i ń s k i: Z mazowieckich pól (pamiętnik partyzanta). Wyd. II Warszawa 1962 ss. 301 „Książka i Wiedza”.

Dzieje lewicowej konspiracji w latach drugiej wojny światowej na terenie Mazowsza nie doczekały się jeszcze monograficznego opracowania. Nie zostały one również szerzej opisane w tak bogato już istniejącej literaturze pamiętnikarskiej i wspomnieniowej. Działalność PPR wielu regionów, gdzie walka tej partii nie przybrała tak szerokiego zasięgu, jak w woj. warszawskim, została daleko pełniej odtworzona i spopularyzowana.

Z tych chociażby już względów podjęty przez Jana Ptasieńskiego trud opisu walki zbrojnej, jaką PPR i siły lewicowe z nią związane prowadziły na Mazowszu o wyzwolenie kraju spod okupacji hitlerowskiej, zasługuje na duże uznanie. Rangę tej publikacji podnosi fakt, że autor podjął się opisu działalności PPR na terenach włączonych do tzw. Reichu. Działalność PPR na tych terenach jest mniej znana i najtrudniejsza do odtworzenia.

Autor, koncentrując się w swoich wspomnieniach na opisie walk PPR i GL w powiecie płońskim, ukazuje je jednak na tle działalności całej okręgowej organizacji. Było to możliwe, gdyż autor wspomnień był nie tylko działaczem Komitetu Dzielnicowego PPR w Płońsku, ale uczestniczył również w pracach władz okręgowych.

Recenzowana książka składa się z kilku części, odzwierciedlających pewne etapy rozwoju lewicowego ruchu konspiracyjnego na północnym Mazowszu. W pierwszym rozdziale J. Ptasieński opisuje warunki i ogólną atmosferę, w jakich komuniści i cała lewica polityczna na terenie północnego Mazowsza przystąpili do organizowania walki przeciwko hitlerowskiemu okupantowi. Podkreśla on słusznie, że warunki budowy ruchu konspiracyjnego w powiatach północnego Mazowsza były znacznie trudniejsze niż w rejonach Generalnej Guberni. W powiatach tych, włączonych do tzw. Reichu, istniał od początku znacznie większy terror i szerzej